

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР ДЛЯ ТУРЕЧЧИНИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

The article deals with the issue of geopolitical choice of Turkey. The author analyses the harmonization of national interests and foreign policy priorities at the conjuncture of new political system forming, and emphasizes that there is a great similarity between Turkish and Ukrainian foreign policy principles and perspectives in the international cooperation with different political partners.

Суттєві зрушення у світовій політиці кінця ХХ століття – руйнування Берлінського муру, розпад Радянського Союзу, завершення «холодної війни» – поклали початок новим геополітичним реаліям на просторі Євразії і поставили на порядок денний більшості держав регіону питання про нові пріоритети зовнішньої політики. Найбільш суперечливими питання вибору виявилися для держав, які знаходяться на межі різних цивілізацій, зокрема, для Туреччини та України.

Проблеми геополітичного вибору для Туреччини на сучасному етапі розвитку держави, в умовах формування нової політичної системи полягають в узгодженні національних інтересів із зовнішньополітичними пріоритетами, що проявилось у протиставленні двох базових векторів зовнішньої політики – атлантизму, який став актуальністю причому майже безальтернативною і планетарною, та євразійства, яке є потенційністю та альтернативним геополітичним сценарієм.

Водночас слід зазначити, що проблема вибору зовнішньополітичних пріоритетів не є новою для Туреччини. Ще з часів розпаду Османської імперії Туреччина демонструє симетричні хвилі змін зовнішньополітичних пріоритетів. Сучасна Туреччина народжується в кривавій битві на Босфорі проти англійців. Кемаль Атаюрк будує нову Туреччину, «молоду Туреччину» на жорсткому протистоянні англосаксонському проекту. Іншими словами, євразійський вибір лежить в самій основі сучасної турецької державності, з цього антианглійського (і в другу чергу пронимецького) імпульсу починається для Туреччини відлік сучасної історії. Геополітична лінія Атаюрка однозначна: Туреччина не має наміру бути атлантистською колонією, вона хоче бути вільною від атлантизму. Це вільний і фундаментальний вибір батька-засновника нової держави. І цей вибір геополітично є євразійським.

На початку ХХ ст. геополітичний вибір Туреччини, з одного боку, був обмежений конкретними історичними рамками, з другого боку, пов'язаний з прагненням регіональної держави збільшити свою національну потужність і незалежність, граючи на геополітичних протиріччях головних планетарних полюсів. Тому Атаюрк не йде на зближення з Радянською Росією і «радянізацію» Туреччини, наполягаючи на «третьому шляху» між соціалізмом і капіталізмом, на моделі солідарної і самотунної національної держави.

Після завершення Другої світової війни Туреччина знову опиняється перед необхідністю обирати геополітичну орієнтацію, адже Німеччини як самостійного гравця відтепер немає, Європа розділена і політичний вибір наближений до зрозумілої дуальної геополітичної картини – американський атлантизм або радянське, післявоєнне євразійство. Завдяки успішній дипломатичній тактиці Лондона і Вашингтона, а також політиці Москви щодо Східної Європи, активній підтримці СРСР низки ісламських держав, регіональних суперників Туреччини, у політич-

* доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

них колах Анкари з'являється занепокоєність щодо можливої втрати суверенної національної держави. Це було вдало використано американцями з метою впливу на Анкару в атлантистському ключі: Захід пропонував гарантії і захист в обмін на приєднання Туреччини до атлантистської стратегії. Отже для Туреччини почався новий етап її зовнішньої політики. Вступ країни до блоку НАТО у 1952 р. на багато років обумовив спрямованість турецької зовнішньої політики, яка будується на антикомуністичних та антирадянських засадах. Як наслідок – СРСР у питанні Північного Кіпру займає жорстко прогресивну позицію, підтримує курдів, арабські баасистські країни проти Ізраїлю, що ще більше схиляє Анкару до атлантизму. Але при всьому цьому Туреччина залишається абсолютно самобутньою державою і якщо на першому етапі це було «євразійство третього шляху», то відтепер це «атлантизм третього шляху».

Розпад СРСР і капітуляція Москви перед атлантизмом (курс, втілений Горбачовим, Єльциним та частково й Путіним) створили передумови для нової реальності – реальності «однополярного світу», а геополітичне протистояння змістилося у бік Заходу. Це спричинило серйозні наслідки. По-перше, сам Захід, досить монолітний в епоху біполярності, досить швидко розділювався на два окремі полюси – США і Європу, які перетворилися на двох геополітичних суб'єктів зі своїми власними геополітичними інтересами, проблемами, перспективами, проектами майбутнього світового порядку. Віднині поняття «Захід» перестало бути точним, а щодо Європейського Союзу, блоку НАТО і СОТ – виникли досить серйозні альтернативи. Європа реалізувала власну валюту, вступила в неабияку торгівельну конкуренцію з США, відсторонилася від військових проектів англо-саксонської коаліції, яка в різних частинах світу, – зокрема, в Іраку – вважала за краще діяти віднині самостійно. Цей процес ще не завершений, але розбіжність інтересів США (разом з Англією) та Європейським Союзом (за активної участі Франції і Німеччини) стала очевидною в період останньої іракської кампанії – країни континентальної Європи виявилися в цьому конфлікті на протилежному США боці, але виступали не за режим Саддама Хусейна, але проти прямої американської агресії.

По-друге, нового значення набув чинник ісламізму та ісламського фундаменталізму. Створений за підтримки ЦРУ для протидії прорадянським, лівонаціоналістичним режимам в арабському світі (Ірак, Сирія, Лівія тощо) і в середовищі континентального ісламу (Афганістан), радикальний іслам, зокрема, відома Аль-каїда, – після краху СРСР змінив свою геополітичну функцію, і став синонімом «світового зла», «ворога», настільки необхідним для «архітекторів і будівельників однополярного світу». Віднині радикальний іслам був не інструментом атлантистської геополітики, але екстериторіальним антагоністом, війна з яким, на думку американських стратегів, «повинна виправдати претензії США на стратегічний контроль над ключовими точками планети», у тому числі привласнене США право втручатися в справи тих держав, чия політика загрожуватиме американським інтересам в регіоні: доктрина «обмеженого суверенітету», прийнята Вашингтоном в 2002 році. Віднині, ісламізм або ісламський фундаменталізм став субститутом зниклої «імперії зла», і це поняття «ісламізм» в очах широкої і часто некомпетентної публіки Заходу легко зісковзувало до поняття «ісламу». У проголошеному С.Хантінгтоном «зіткненні цивілізацій» ісламський світ виявлявся по той бік барикад від Америки.

По-третє, у контексті однополярного світу постало вперше питання про Євразію в новому контексті. Якщо в епоху двополярного світу Євразія як геополітична реальність була прихована під ідеологічним дискурсом марксизму і комунізму, то відтепер – при сучасній російській політиці – це величезний простір, об'єднаний стратегічно, економічно і соціально, став «швидше питанням, ніж відповіддю, швидше потенційністю, ніж актуальністю». Євразія стала самостійним геополітичним концептом саме останніми роками, але позбувшись ідеології і частини під-

контрольних територій (з ядром в Росії) вона все ж продовжувала грати істотну роль в регіоні, ширше – в світовій політиці. Частково, масштаб цієї ролі заснований на інерції, «фантомних болях» колишнього СРСР, який вважався одним з головних суб'єктів світової політики. Оголосивши себе спадкоємицею СРСР, сучасна Росія зробила заявку на спадкоємність геополітичної функції на новому історичному етапі. У 1990-х рр. пострадянська Росія навіть як лише потенційний гравець і без можливості і бажання активно диктувати свою волю сусіднім державам в колоніальному «імперіалістичному» ключі, набувала нової функції. Залишаючись ядром Євразії, Росія поступово стала посилювати свої позиції в світовій політиці вже на новій основі, а сама Євразія стає все більш вагомим чинником новітньої геополітичної картини світу.

По-четверте, в світі почали набирати силу процеси глобалізації. Глобалізація торкнулася усіх сфер життєдіяльності спільноти – політичної, економічної, фінансової, суспільної, культурної та інформаційної. При цьому моделлю глобалізації стали переважно американські цінності, що поширювалися на весь світ, – ліберальна демократія, культура постмодерна, індивідуалізм, розмивання всіх форм колективної ідентичності (національної, державної, етнічної, конфесійної, соціальної та ін.), переважання фінансового сектора над реальним сектором економіки тощо. По суті поняття «глобалізація» та «американізація» стали використовуватися як синоніми. Водночас, поняття «глобалізації за американським зразком» відрізняється від жорстких проектів однополярного світу з американською гегемонією, оскільки глобалізація наполягає не просто на домінуванні США в планетарному масштабі, але на глибинному впровадженні «американського способу життя» в масштабах всього людства, з перспективою «кінця історії» (Ф.Фукуяма) і побудови «Сполучених Штатів Світу» на чолі з «світовим урядом». Якщо побудова «однополярного світу» передбачає позбавлення держав частини їх суверенітету, то глобалізація веде до повного зникнення самих цих держав.

По-п'яте, загальний процес глобалізації досить успішно реалізувався в обмеженому масштабі: американські континенти достатньо інтегровані, Європейський Союз перетворюється на потужне політичне об'єднання, Росія, Казахстан і Білорусія роблять спробу знову об'єднатися, тихоокеанський регіон, в якому домінує Китай, що бурхливо зростає, і потужна Японія, також шукає шляхів економічного та політичного зближення. Але регіональні інтеграційні об'єднання суттєво відрізняються від глобалізації, як планетарної інтеграції за американським зразком. Регіональні країни об'єднуються на підставі загальних цивілізаційних цінностей, перетворюючись на сучасні аналоги «імперій», причому в кожному випадку йдеться про процесі віддалення від США, від (м'якого або жорсткого) протиставлення своїх цивілізаційних витоків «глобалізму за американським зразком». Така регіональна глобалізація також потенційно відновлює не зруйновану двополярність, але швидше футуристичну чотириполярність, де основними полюсами є американський регіон, європейський, євразійський та тихоокеанський. Причому кожен з цих регіонів складається з різноманітних компонентів – етнічних, державних, релігійних тощо. Отже аналіз новітніх змін в геополітичній картині світу показує контекст, в якому міняються геополітичні функції всіх основних гравців. Значною мірою це стосується Туреччини, її геополітичної позиції в масштабі регіональної політики.

В таких умовах перед Туреччиною знову постала фундаментальна проблема геополітичного вибору – між продовженням стратегії атлантизму та поверненням до стратегії євразійства, але суттєво зміненої, відповідно до нових геополітичних реалій. Росія вже не вважалася головним ворогом атлантизму (щонайменше у відкритій частині зовнішньої політики США), тому антиросійська функція Туреччини на Кавказі, в Центральній Азії і на самій російській території втратила свою актуальність. Туреччина також була змушена остаточно відмовитися від проекту Пантуранської держави в умовах постбіполярного світу. Більш того, з появою

СНД як альтернативної форми політичного співробітництва для тюрк і тюркських держав на початковому етапі (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) Туреччина поступово втратила значну частину своєї привабливості по мірі того, як розвивалася ринкова економіка в Росії, в самих цих країнах, і прогресували прямі зв'язки із Заходом. Потужна національна держава Туреччина з досить жорстким стилем дипломатії була серйозним вибором для пострадянських країн, що коливалися у своєму геополітичному виборі та були невпевнені у собі, особливо після того, як пройшов «перший шок незалежності». Туреччина залишилася важливим партнером для багатьох з них, але так і не перетворилася на реальний центр тяжіння. У цей же період, США припиняє активну підтримку турецьких проектів на пострадянському просторі, вважаючи за краще діяти безпосередньо через вже існуючу мережу прямих агентів впливу.

Політичні проекти однополярного світу і глобалізації за американським зразком, які були основним вмістом стратегії атлантизму в нових умовах, вже не відповідали національним інтересам Анкари, особливо зважаючи на абсолютизацію державності. Саме повний консенсус відносно цінності держави лежить в основі турецького розуміння легітимності, і служить вищим критерієм у визначенні балансу антагоністичних соціальних сил – лівих, правих, релігійних, світських, прозахідних або націоналістичних. Легітимація атлантистської політики в другій половині ХХ століття також ґрунтувалася на цьому абсолюті: вибір Заходу в «холодній війні» обґрунтовувався інтересами зміцнення і розвитку турецької державності в реальних умовах. Достатньо суперечливими у Туреччині виявилися оцінки політики Європи щодо вступу держави до Європейського Союзу. Європа – особливо як самостійний геополітичний суб'єкт – високою мірою зацікавлена в розвитку автономної політики відносно арабських країн (це пов'язано, як з політичним проектом Євродіафрики, так і з забезпеченням Європи нафтою безпосередньо від арабського світу, минувши посередництво США). Туреччина ж в рамках атлантистської і проамериканської лінії зайняла свого часу антиарабську позицію.

Нового значення у геополітичному виборі сучасної Туреччини набув ісламський чинник. Іслам є одним з аспектів турецької ідентичності, але пропорції впливу ісламу на турецьке суспільство дуже чітко нюансовані. Як світська держава Туреччина стежить за тим, щоб ісламські кола залишалися в рамках чітко окреслених принципів лаїцизму та модернізації, і в політичній сфері діяли за визначеними правилами. Оскільки в арабському світі функції ісламу абсолютно інші, то й активне залучення Туреччини до справ ісламського світу може загрожувати порушенням цього досить крихкого балансу, прагнення до збереження якого у недалекому історичному минулому змусило військово керівництво безпосередньо втрутитися в політичне життя країни. Таким чином ісламізм та радикальний іслам для Анкари є небезпечними і загрожують ослабленням державності: ісламізм як деструктивна сила активізується при послабленні держави, а держава слабкішає від активізації радикальних ісламських кіл.

Отже на початку ХХІ століття геополітичний курс Туреччини став різко змінюватися. Перед Туреччиною серйозно постала проблема перегляду геополітичного вибору початку 50-х рр. ХХ ст. за ініціативи не лише політичного керівництва, але й широких суспільних та політичних сил. Орієнтація на атлантизм, НАТО, Вашингтон віднині сприймалася турецьким суспільством неоднозначно і уряд Туреччини почав поступово згортати атлантистську програму на пострадянському просторі – на Кавказі (Південному і Північному), в Центральній Азії, в самій Росії. У цей період в Туреччині починають дедалі частіше використовувати термін «Євразія». З'являються перші ознаки турецького євразійства.

Позиція Анкари щодо антиіракської військової операції США та відмова Анкари надати військові бази лютчикам для бомбардування Іраку стали підтвердженням кризи атлантистської стратегії Туреччини. Тут, безумовно, вирішальним є серйозні побоювання держави щодо курдської проблеми, оскільки де-факто

отримавши незалежність від Багдада іракські курди автоматично стають джерелом для дестабілізації турецької частини Курдистана. Курдська проблема украй вразлива для турецької державності, і іракський конфлікт став по суті випробуванням міри лояльності атлантизму, коли американський патрон заставляє молодшого партнера робити кроки, направлені проти його власних інтересів. Цей тест на безумовну лояльність Туреччина у випадку з Іраком не пройшла, і не дивлячись на ще суттєвий вплив атлантистських сил в Анкарі уряд Туреччини відмовив США в тому, що вони вимагали. Це було не тільки «викликом» Америці, а й першим значним і свідомим проявом «євразійської стратегії». Влада показала свою занепокоєність долею державності, довела, що незалежність залишається головною цінністю турків, пішла назустріч громадськості, об'єднавши три різні, часом антагоністичні сили турецького суспільства: лівих, націоналістів і представників релігійних кіл. Такий політичний крок показав, що у євразійства в Туреччині величезні перспективи, і вони далеко виходять за межі якоїсь однієї політичної сили або партії.

Інша важлива проблема – проблема Північного Кіпру. Якщо за часів «холодної війни» Захід підтримував Анкару у вирішенні цієї територіальної проблеми, тоді як СРСР виступив на боці греків-кіпріотів, то сьогодні всі запропоновані сценарії взагалі не враховують турецькі інтереси у вирішенні цієї проблеми. Максимум, що Вашингтон гарантує, це толерантне ставлення до турків-кіпріотів у складі єдиного Кіпру в рамках Європейського Союзу, а також деяку спадкоємність в питаннях власності на Північному Кіпрі. Тобто Туреччина втрачає свої позиції на Кіпрі, і туркам-кіпріотам пропонується мирно «розчинитися» в загальнокіпрському (з домінантою греків) середовищі. У вирішенні питання Північного Кіпру турки бачать ще одне підтвердження того, що атлантистська стратегія Анкари не є більше гарантом зміцнення національної державності, що також об'єднало турецьке суспільство.

Показовою в цьому контексті стала також заява турецького прем'єр-міністра Реджепа Ердогана на форумі в Давосі у лютому 2009 р., який вступив з різкою критикою на адресу уряду Ізраїлю щодо політики у секторі Гази, що стало черговим доказом євразійських прагнень Туреччини.

Питання співпраці Туреччини з ЄС та НАТО поглиблюють геополітичні суперечності, оскільки держава змушена переглядати національні пріоритети і відповідність ним свого зовнішньополітичного курсу. Особливого значення в цьому виборі відіграє сама сутність організації НАТО на сучасному етапі розвитку. Після встановлення однополярної світової системи логічно було б чекати зменшення впливу на розвиток міжнародних відносин військового чинника, і відповідно – зменшення ваги або навіть розпуск таких структур, як НАТО. Проте насправді міжнародна спільнота стала свідком зростання агресії Сполучених Штатів в останні десятиліття, що демонструють такі події, як війна в Персидській затоці, військова операція Ізраїлю проти Лівану, війна в Іраку, ситуація в Афганістані тощо. Як зазначають турецькі політологи, сьогодні «НАТО переживає один з пікових періодів свого розвитку», про що свідчить відомий американський проект «Великого Близького Сходу», який має на меті змінити кордони 24 держав, включаючи Туреччину. При цьому виникає питання про загрози для Туреччини, роль НАТО в їх усуненні і ролі США в цьому проекті. Такий геополітичний виклик становить «пряму загрозу» національним інтересам Туреччини, а питання національного суверенітету стають «предметом торгів».

Стамбульський саміт у червні 2004 р. став ще одним доказом зміни геополітичних пріоритетів турецької держави, що змусило Дж.Буша-молодшого говорити у своєму виступі про «важливість Туреччини як головного регіонального партнера США», про те, що «світська Туреччина – головна перешкода на шляху поширення радикального ісламу» і вимагати від Європейського Союзу прийняти Туреччину негайно. Ця спроба укріпити атлантистський вплив в Туреччині вже не могла сут-

тево вплинути на зростання євразійських настроїв, а ініціативи США вже не мали б реальних зрушень, оскільки в нових геополітичних умовах американська держава сама стала заручником своєї зовнішньополітичної стратегії і використання «молодшого партнера» вже не має ефективності періоду «холодної війни», оскільки Вашингтон по суті не може нічого запропонувати Туреччині в обмін на продовження лояльності атлантистському курсу зовнішньої політики. Водночас підсиливши сьогодні зв'язки з Вашингтоном, Анкара може ще більше протиставити себе не лише ісламському світу, але й Європі, спровокувати нові напруженості з Росією, що призведе до внутрішньої нестабільності і колосального витоку соціально-політичної ентропії. Але, ж як підкреслюють турецькі науковці, і європейський вектор зовнішньої політики виступає суттєвим чинником виникнення напруги у турецькому суспільстві, оскільки таку співпрацю не можна назвати рівноправною і справедливою, Туреччина постійно «піддається шантажу з боку ЄС». Це виражається, перш за все, в «шантажі геноцидом», який використовується ЄС як інструмент «заякування». Як зазначає колишній міністр закордонних справ Турецької Республіки Мюмтаз Сойсал, Туреччина не визнає геноцид, але при цьому змушена поводитися так, немов виправдовується за те, чого не робила. Тому постає питання про доцільність для Туреччини на даному історичному етапі прагнень стати членом такої міжнародної організації, як Європейський Союз. Але євроінтеграція залишається пріоритетним напрямом зовнішньої політики, хоча сучасна Туреччина прагне показати Європі «інше обличчя» – жорстке, владне і волюбве. Водночас не дивлячись на суттєві політичні протиріччя, Туреччина залишається важливим економічним партнером для Європи, що робить подальше співробітництво та майбутню інтеграцію взаємовигідними.

Для України важливим є дослідження досвіду Туреччини щодо визначення геополітичних пріоритетів і вироблення нових принципів зовнішньої політики, які б у повній мірі відповідали б національним інтересам української держави, знаходили б підтримку українського суспільства і відкривала б нові перспективи міжнародного співробітництва держави з різними політичними партнерами. Україна як і Туреччина займає унікальне геополітичне положення, що суттєво впливає на їх геополітичний вибір, обидві держави (нехай і різними шляхами) йдуть до однієї меті – інтеграції в ЄС. Більш того, українська й турецька економіки багато в чому є взаємодоповнюючими, що закладає необхідну основу для успішного розвитку двосторонніх відносин у різних конкретних галузях.